

Kasım Bilici

*Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

Giriş

Tarih boyunca toplumların kendilerine has geliştirdikleri, var ettikleri kültürel öğeler, toplumların ortak değerleri olarak gelişmiştir. Bu kültürel öğeler içerisinde yer alan çay, yerel toplumsal argümanları geride bırakarak dünyanın neredeyse tamamına yayılmış bir ortak kültür değeri oluşturmuştur. Sadece ilk ortaya çıktığı Çin’de değil, batının en ucuna Norveç’ten, Kanada’ya, Avustralya’dan, Hindistan’a kadar yayılmış ve buradaki toplumlarında kültürel varlıklarına dâhil olmuştur. Osmanlı Devleti’nde İpek Yolu’yla, Asya’dan Anadolu’ya taşınan çay, burada tıpkı dünyanın farklı yerlerinde olduğu gibi kültürün bir parçası olarak varlığını devam ettirip, farklı kültürlerle de buradan taşınmıştır.

Önceleri toplu şekilde halkın oturarak kahve içtiği kahvehane geleneği, kahveden çaya geçip çayhane kültürünü başlattı. Osmanlı’dan günümüze kadar ulaşan kıraathane geleneği bugün hala devam etmenin yanında, isimsel varlığını sürdürmüştür. Taşrada çay ikram edilen çayhanelere kahvehane denmesi dile yerleşen bu tabiri ölümsüz kılıyor. Hâlbuki adı kahvehane olan çayhanelerde kahve satılmamaktadır. Çay kronolojik olarak kahveden önce dünyada biliniyor olsa da bize kahveden sonra gelmiştir. Tabii bunda kahvenin ilk keşfedildiği Etiyopya’nın Osmanlı coğrafyasına daha yakın olması doğrudan etkilidir. Kültürel öğeler bir yerden bir yere taşırken başka bir toplum tarafından özümseme kabul görür. Dünyada çay kadar farklı kültürlerle girmeyi başarmış bir başka kültürel öğe daha yoktur. Japonya’dan İngiltere’ye, Şili’den Kanada’ya kadar uzanan geniş coğrafyalarda tüketilen çay, dünyanın ortak kültür mirasıdır.

Çay Kelimesinin Ortaya Çıkışı, Yayılma Alanları ve Efsaneler

Çay bitkisi köken aritmetiği bakımından uzak doğu menşeli bir bitkidir. İlk olarak Çin’de tüketildiği anlayışı oldukça yaygın ve kabul gören bir ifadedir. Dünya’ya Çin’den yayılan bu bitkinin adı da yine Çin’den bütün dünyaya yayılmıştır. Çin’de çay ekiminin en çok yapıldığı bölgelerden biri olan Fu-Kien bölgesinde konuşulan Amoy lehçesinde *th* (theh) şeklinde telaffuz edilen kelime, Hollandalıların Endonezya’yı 15. yüzyılda sömürgeleştirmesiyle birlikte Avrupa’ya, oradan da dünyanın dört bir yanına “*the*” ya da “*tea*” şeklinde yayılmıştır.[1]

İkinci söyleyiş biçimi Japoncadan “*ça*” kelimesinden türemiştir, yazılışı “*tscha*” şeklindedir. Bu telaffuz Hindistan ve Rusya kanadından yayılma göstererek Farsçada *Çay-ı Hitai* şeklini almıştır.[2] Memlükler zamanında “*çim*” ya da “*şay*” olarak telaffuzu Arapçaya da “*Şahi*” ve “*Tay*” olarak geçmiştir.[3] Çayın, bilimsel terminolojideki adı ise “*thea sinensis*” şeklindeki Latince kelimedir.[4] Türkçede Şemseddin Sami, çayı “*haşlanmış suyu içilen ma’ruf yaprak*”[5] şeklinde tanımlarken, Muallim Naci “*kaynatılıp suyu içilen ma’ruf yaprak*”[6] olarak belirtmiştir.

Çayın ilk ortaya çıkışı resmi olmayan rakamlara göre beş bin yıl öncesine dayanır. Nitekim çayın bulunuşu ile ilgili ilk hikâye MÖ 2737 yılında oluşmuştur. Çin’de gerçekleşen olaya göre Çin İmparatoru Shen Nung’un içtiği kaynamış suyun içine kaza ile çay yaprakları

düşmüş ve çay o tarihten bu yana imparatorun emri ile içilmeye başlanmıştır. İmparator *Shen Nung* bu bitkinin ne olduğunun bulunması ve ekilmesini emretmiş böylece çay yayılmıştır. Bugün Çinlilerin çayı bu kadar çok sevmelerinin bir nedeni de çayı imparatorlarının bulmuş olması inancıdır.[7]

Asya'nın güneyinde çayı en çok tüketen sınıf olan çobanlara göre ise çayı koyunlar bulmuştur. Efsaneye göre çobanlar, koyunların çok hareketli ve zinde olduklarını görüp takip etmeye karar verirler. Koyunların yeşil yapraklı, hoş kokulu bir bitkiyi yediklerini görüp, zindeliğin kaynağının bu bitki olduğu konusunda karara varırlar. Çobanlar koyunların bu bitkiden daha fazla yemelerini sağlamak için bitkinin bol olduğu bölgelerde otlaklar yapmaya başlarlar. Şifacılar bu olayı duyunca yeşil yapraklı bitkileri kurutup, kaynamış su ile karıştırarak içmeye başladılar. Böylece çay bulunmuş olur.[8]

Toplanmaya Hazır Çay Filizleri

Orta Doğu kaynaklı efsanelerde yine çayın keşfiyle ilgili değişik hikâyeler anlatılır. Efsaneye göre Hita (*Hıtay, Kitay*) hükümdarının yakın adamlarından biri hastalanır. Öyle ki günden güne rengi solar, halsizleşir. Hiçbir doktor hastalığın çaresini bulamaz. Hasta ve çaresiz adam kendini inzivaya çeker. Kral bile artık dostu ile görüşmez olur. Adam çaresizlik içinde sarayı terk ederek dağlara, ovalara doğru çekilir. Acıktığında farklı bitkilerden yiyerek karnını doyurmaya çalışıyormuş. Yine bir gün bitkilerle beslenirken daha değişik bir bitkiyle beslenmiş. Bir süre sonra hastalığının iyileştiğini fark edince, iyice iyileşinceye kadar bu bitkiyle beslenmiş ve nihayet soluk rengi düzelerek halsizliği tamamen geçmiştir. Tekrar yaşadığı kente dönerek olanları krala anlatmış. Kral bu bitkinin bulunmasını ve ekilmesini emretmiş. Bilim adamları yaptıkları çalışmalarda bu bitkinin çok faydaları olduğunu saptamışlar. Bu bitkiye “çay” adı verilerek içilmeye başlanmıştır.[9]

Japonlara göre ise çayın kâşifi, Hint hükümdarının oğlu ve aynı zamanda bir keşiş olan Bodhidharmadır. Çin'e yaptığı bir seyahatte ibadetle meşgulken uyuyakalmış ve bu duruma çok sinirlenerek göz kapaklarını keserek fırlatıp atmış. Ertesi gün göz kapaklarının düştüğü yerde bir bitki çıkmış ve bu bitkiyi kaynatıp içmiş. Bu mucizevî bitkinin ilahi bir işaret

olduğuna inanan keşiş bütün müritlerine vasiyet etmiş ve böylece çay bitkisi ortaya çıkmıştır.[10]

Mitler ve efsaneler farklı coğrafyalarda farklı tarzlarda zikrediliyor olsa da hepsinin ortak paydası çay bitkisinin kendine has kokusunun ve tadının özdeşleştirilmesi çabasıdır. Kültürler arasında bu kadar fazla pastoral tarzda çay efsanelerinin anlatılması çayın bu kültürleri ne denli etkilediğini gözler önüne sermektedir.

Çin Fincanında Yeşil ay Yaprakları

Türk Dünyasında ay ve ayın Osmanlı'ya Girişi

Çayın Türklerde ilk olarak Hunlar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Yapılan kazı çalışmalarında bazı bakır kaplarda çay izlerine rastlanmıştır.[11] Çin'e coğrafı yakınlıkları Hunlar ile Çinliler arasında bazı kültürel alışverişler olabileceğinin en önemli kanıtıdır. Bu kültürel süreçler çayın Çin'den Hunlara geçtiği gerçeğini de kanıtlar. Bu bulgular Türklerin ayla M 1. yüzyılda tanıştıklarıını gösterir. Göçebe topluluklar sosyal yaşamları gereği et ve süt ürünleriyle beslenmekteydi. İeceklerini ise onlara ekstra g verecek olan vitamin yönünden kuvvetli bitkilerden sağlamaktaydılar. Göçebe Türk boyları ayı ek vitamin kaynağı olarak görüp tktmışlerdir.[12]

İslamiyet'in Türkler arasında yaygınlaşmasıyla, çayın izlerine baktığımızda Hoca Ahmet Yesevi'ye atfedilen bir menkıbeye karşılaşıyoruz. Menkıbeye göre Yesevi, Türkistan'da bir köy evine misafir olarak gelir. Evin hanımı hamiledir ve Ahmet Yesevi'den doğumun kolay geçmesi için dua etmesini ister. Bunun zerine hoca bez parçasına dua okuyarak hamile

kadının beline bağlar. Doğum sorunsuz gerçekleşir ve kadın iyileşince hocaya teşekkür edip çay ikram eder. Yesevi çayı içtikten sonra yorgunluğunun geçtiğini ifade ederek bu şifalı bir bitkidir, bundan hastalarınıza içirin şifa bulsun diye öğütlemiştir. Menkıbeye göre bu tarihten sonra çay Türkler arasında yayılmıştır.[13] Aynı dönemde 12. yüzyılda batıya doğru uzanan ipek yolunda bazı güzergâhlarda para yerine çay balyaları ticari birer araç olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra yol boyunca kervanlar çay istirahatleri yaparak birbirlerine ikram etmişlerdir. Bu çay durakları zamanla Pekin, Semerkant, Buhara gibi şehirlerde oluşacak çayhanelerin ilk örneklerini oluşturmuştur.[14]

Anadolu'ya ise çayın 12. ve 13. yüzyıllarda girdiğine dair bulgular mevcuttur. Anadolu'da beylikler şeklinde teşkilatlanan Türkler, Moğol istilaları sırasında yaklaşık 100 yıl boyunca Orta Asya'dan yoğun göç aldı. Çayın bu göç dalgasıyla Anadolu'ya girdiği düşünülmektedir. Ayrıca 13. yüzyılda abdalların ve dervişlerin Anadolu'ya rağbet edip tarikatlar kurarak buralarda teşkilatlanmalarıyla[15] da çayı Anadolu'ya getirmeleri muhtemeldir.[16] Osmanlı Devleti'nin gerek Ankara Savaşı'nın etkisinden sonra fetret devrinde, gerekse beylik savaşları sırasında 14. ve 15. yüzyıllardaki kaynak eksikliğinden dolayı kültürel anlamda da kaynak eksikliği oluşmuştur. Osmanlı tarih yazıcılığının fetihler ve savaşları konu alması bize çay konusunda bilgi yetersizliği sunar.

Köhler'in Şifalı Bitkileri'nden, Çay Bitkisi, 1897

Hem Osmanlı'da, hem de Anadolu'da çay bulunduğu dair en sağlam kaynak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesindedir. 1631 yılında İstanbul'u gezen Evliya Çelebi, o dönem kahvenin yasaklandığı Kadızadeli döneminde denk gelmiştir.[17] Aynı yıl seyahatnamede Çelebi, çayın faydalarından bahsedip kahveye nazaran çok az rağbet gördüğünü belirtmiştir.[18] Yine aynı yüzyıl içinde Osmanlı'ya bağlı fakat kısmen bağımsız olan Bitlisli bir Kürt ağasının sarayında Osmanlı'nın hiçbir yerinde olmadığı kadar çok rağbet gören ve içilen çaydan söz etmektedir.[19] Böylece o tarihte sadece İstanbul'da değil Anadolu'da da çay kültürünün varlığından haberdar olmaktadır.[20] Doğuda çay kültürünün

payitahttakinden daha gelişmiş olması, İpek Yolu kültür coğrafyası içindeki doğu vilayetlerinin çayla daha erken tanışıp içmeye başlamalarıyla ilgilidir.

Çayın Osmanlı'ya hangi yolla girdiğine gelince, Avrupa'ya daha hiç gitmeden, İpek Yolu vasıtasıyla Osmanlı'ya girdiği görüşü vardır.[21] Daha öncede belirtildiği gibi Türklerin çayı tanıması MÖ 1. yüzyılda gerçekleşmişti.[22] İslamiyet'in benimsenmesinin ardından Yesevi tarikatının etkisiyle yayılma ve gelişme göstermişti.[23] İpek Yolu'yla Çin'den, Pekin, Buhara, Tebriz, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girdiği en yaygın[24] kabuldür.[25] Bu konu ile ilgili en cesur değerlendirmeyi Suraiya Faroqi yapmaktadır. Faroqi'ye göre çay, Osmanlı Devleti'ne Çin'den Rusya yoluyla Güneydoğu Asya ve Hicaz yoluyla gelmiştir.[26] Bugün Türkiye'nin doğusuna Van ve Hakkâri bölgesinde çok koyu çay içilmesi ve yaygın olması Faroqi'nin bu cesur değerlendirmesini destekler durumdadır.[27] Türkiye'nin kuzeydoğusunda semaver ve kıtlama çay alışkanlıklarının Rusya'dan girdiği bilinmektedir. Bu da yine Faroqi'nin Rusya'dan çayın geldiği bilgisini desteklemektedir. Van'da ise İran üzerinden yürütülen alışverişler, çay içme alışkanlıklarına da yansımış ve İran'dan daha büyük semaverlerle koyu çay içme alışkanlığı alınmıştır.[28] Anadolu'nun kuzeydoğusunda Rusya etkisiyle bir kültür girişi oluşmuşken daha güneyinde İran etkisi görülmüştür. Böylece Anadolu'da Osmanlı döneminde çay alışkanlığı yer edinmiştir. [29] Osmanlı'ya çayın girişinde ve çay içme kültürünün yaygınlaşmasında, sistemleşmesinde en önemli iki coğrafya Rusya ve İran'dır.[30]

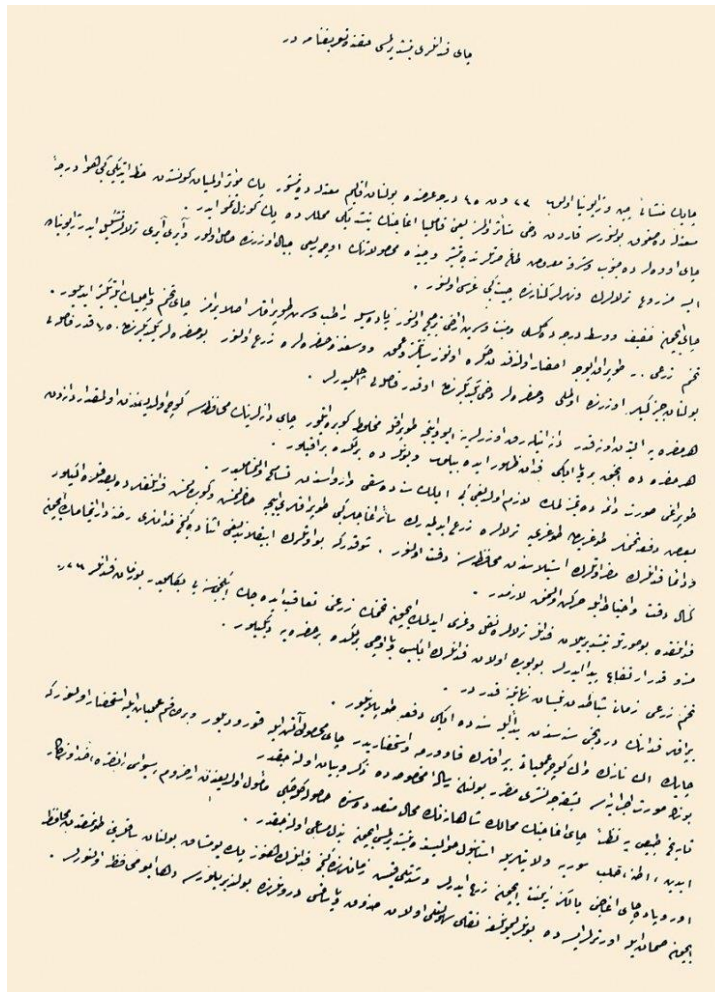
Osmanlı Kültüründe Çayın Yeri

Önceki dönemlerde şifa verici bir bitki olarak tüketilen çay, zamanla keyif verici olarak günün her saati içilebilen bir içeceğe dönüşmüştür. İlk keşfedildiği dönemlerde de Çin'de ilaç niyetine kullanıldığı bilinmektedir.[31] Osmanlılarda da bu durum tekrarlanmıştır. 1710 yılında Topkapı Sarayı'nda çayın aktarlarda şifa kaynağı olarak satıldığına dair arşiv belgesi mevcuttur.[32] 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin de çayın faydalarından bahsetmesi[33] Osmanlı Devleti'nde çayın bir şifa kaynağı olarak kullanıldığının kanıtıdır. Hem arşiv belgesinden hem Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde çayın şifa verici yönüne dikkat çekildiği açıktır. Coğrafi olarak çayın Çin'den yayılmış olması bu durumda yine Çin'den geldiğini muhtemel kılmaktadır.

Osmanlı kültüründe özellikle Tanzimat'tan sonra etkinliği artan çay, kültürel çevresi içerisinde kendisine çok geniş bir yer buldu. Çaydan önce İstanbul'da toplu bir şekilde oturulup muhabbet edilen kahvehanelerde kahve satılır ve ikram edilirdi. Başlarda kahveye alternatif olarak kahvehanelerde satılan çay zamanla müstakil bir yer teşkil ederek kurumsallaştı. Tıpkı kahve gibi sadece çayın satıldığı çayhaneler açıldı. Osmanlı Devleti'nde o dönem en çok bilinen çayhaneler Arif'in Yeri ve Fevziye Çayhanesi idi. Bu çayhaneler 19. yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur. Tabanda kahve ile başlayan ve çatıda sohbet muhabbetle birleşen çayhane ya da diğer adıyla kiraathane kültürü, o tarihten sonra ülkenin dört bir tarafına yayılmıştır.[34] Osmanlı ülkesinin hemen hemen her yerinde yaygınlık gösterirken, bazı Arap kabileleri çayı sevmezler ve haram kabul ederler. Bu durum İslam dinindeki mezhepsel bir farklılıktan kaynaklanmaktadır. Çay yerine "mırra" kahve geleneğine devam ederler. Bunlar Araplar içinde küçük bir bölümü oluşturmaktaydı.[35]

18. ve 19. yüzyılda şark vilayetlerinde Van, Hakkâri çevresinde çay çok yaygınken, payitahtta çayhaneler kuruluyken, bazı bölgelerde hiç çay bulunmaması dikkatleri çekmektedir. Osmanlı ordusunda askeri müşavir olarak görev yapan Prusyalı Helmuth von Moltke, 1838 yılında Sivas'a dair yazılarında bu husus ile ilgili anılarında bahsetmektedir. Sivas'ın Alacahan bölgesinde bir köyde, kendisini misafir eden köylülere

yanında getirdiği çaydan ikram edip köylülere teşekkür ettiğini belirten Moltke, köylülerin ilk kez çay ile karşılaştıklarından söz etmektedir.[36]

Çay Yetiştirilmesi Hakkında Bâbiâli Tarafından 1895 Yılında Hazırlanan Tarifnâme (TDVİA)

Osmanlı Devleti'nde Çayın İktisadi ve Zirai Faaliyetlerde Kullanımı

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda çay, Rusya'dan kervanlarla Osmanlı'ya taşınmaktaydı. *Moskof çayı* olarak adlandırılan bu çay aslında Çin çayıydı.[37] Aynı yüzyıl içinde 1879 yılında Trabzon'da halk tarafından tarımı yapılan ve 25.000 kıyye çay rekoltesi alındığına dair salname kayıtları bulunmaktadır.[38] Bu ölçünün günümüzdeki karşılığı 32 bin ton yapmaktadır. Aynı yüzyılda hem üretiminin hem ithalinin bu kadar fazla olması dönemin çay tutkusu ile ilgili bilgi vermektedir. Üretimin bu kadar çok olması sadece halk ile değil, II. Abdülhamid'in tarım reformuyla da ilintiliydi. II. Abdülhamid'in ekonomik reformları içinde yer alan tarım sektörüne sağladığı destek o dönem Müslüman Türk nüfusunun büyük bir bölümünü tarıma yöneltmişti. Aslında II. Abdülhamid'in çayın ekilmesi konusunda emir verdiğine dair, elimizde somut evrak olmasa da tarıma verdiği desteğin çaya da yansıdığını söylemek yanlış olmaz. Rus Harbi, Kırım sorunu ve Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması çay fiyatlarını çok yükseltmiştir. 1867 yılında *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin haberinde yeni açılan bir kıraathanede kahve 20, çay ise 40 kuruşa satılmaktadır, ilanı bulunur. Bunun nedeni Rusya'dan ithal edilen çayın zaman zaman gelmemesi ve siyasi sorunların ticarete etki etmesidir.

Çay tiryakiliğinin çok geniş alana yayılıp büyük bir tutkuya dönüştüğü[39] 1892 yılında ise “*Ayı Üzüümü*” polemiği yaşandı. Bursa’da çaya çok benzeyen bir ağacın yapraklarının çay olup olmadığının analiz edilmesi için yurt dışına gönderilmesinin ardından bitkinin “*Ayı Üzüümü*” olduğunun anlaşılması hayal kırıklığı yaşatmıştı. Bu bitkinin yapraklarında çayda bulunan *teobromin* isimli maddenin olması benzerlik yönünden karıştırılmalarına neden olmuştur. O dönem gazetelerde çıkan yazılarda bu işin mütehassısları münakaşalara girmiş ve bu münakaşalar “*ayı üzüümü*” polemiği olarak hafızalarda yer edinmiştir.[40] Osmanlı Devleti’nin fiilen son bulup, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulma yıllarında, 1922 yılında Milli Mücadele’ye destek amaçlı tüketim vergisi konulması, çaydan alınan vergi oranının 2 kat artarak 40 kuruşa çıkmasını sağladı. Çayın kahveden daha pahalı olduğu yıllarda fiyatı 40 kuruş iken şimdi vergisi tek başına 40 kuruş fiyatı ise 70 ile 100 kuruş arasında artmakta idi. Bu vergilendirme içilen bir bardak çaydan tahsil ediliyordu. Kıraathanelerde içilen çay artık çok pahalı olmaya başlamıştı.[41]

Konumuzun dışına çıkacak olursak, Türkiye Cumhuriyeti’nin en önemli çaycısı Zihni Derin Bey’i anmadan geçemeyiz. 1923 yılında “*Ziraat Umumi Müfettişi*” olan Zihni Derin, Rize, Trabzon ve Artvin’de çay yetiştiriciliğinin bugünkü halini almasını sağlayan isimdir. Rusya ve Batum’daki zirai faaliyetleri inceleyip uygulayarak Cumhuriyet döneminde yeni çay yetiştirme usulünü geliştirmiştir. Onun ortaya koyduğu bu ekol hala günümüzde çay tarımının metotları arasında yer alır.[42]

Klasikleşmiş Türk Usulü Çay Sunumu

Sonuç

Mitler ve efsanelerle ortaya çıkışı hep bir sır olarak kalan çay, binlerce yıllık kültürel birikiminin katkılarıyla Çin’den Türklere ve tüm dünyaya yayılarak, insanları birbirinden bu kadar çok ayıran dünya düzeninde tüm toplumlara sirayet etmeyi başarmış bir kültür ögesidir. Başlarda şifa kaynağı olarak tüketilmesi, ortaya çıktığı devrin sosyal nedenlerinin bir

sonucudur. Bu özeliğin zaman içinde değişiklik göstererek keyif verici bir madde haline dönüşmesi olağan seyir içinde yeni bir dönüşüm olmuştur. Çay, içildiği her dönemde hegemonyasını kurarak tek başına toplumun en çok tükettiği içecek olmayı başarmıştır. Nitekim Anadolu'ya girdiği 14. yüzyıldan sonra zamanla toplumu ele geçiren çay, Osmanlı döneminde, 19. yüzyılda en çok tüketildiği döneme ulaşarak her zaman her yerde tüketilmeye başlanmıştır. Kendisine kahveden miras kalan kıraathane kültürünü kullanarak Anadolu'nun doğusundan batısına her yerinde görülmeye başlamıştır.

16. yüzyılda İstanbul'da bol miktarda kahve tüketilirken, çayın yaygınlaşması bu tutkuyu geride bıraktı. Başlarda kahveyle birlikte satılan çay, daha sonra tek başına çayhane olarak ya da kahveden miras kalan adıyla kahvehanelerde bir numaralı içecek haline geldi. Halk için bir tutku olan çay, vazgeçilmesi mümkün olmayan bir boyuta ulaşarak tiryakilik seviyelerine ulaştı. Bunun belki de günümüze en büyük etkisi dünyada çay tüketen toplumların başında Anadolu halkının gelmesidir.

Dipnot

- [1] Kemalettin Kuzucu, Bin Yılın Çayı Osmanlıda Çay ve Çayhane Kültürü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 2.
- [2] Hıta, Çin ve Moğolistan bölgesine verilen genel addır. Daha sonraki dönemlerde Hitay ve Kıtay şekline dönüşmüştür. Bu isim Hıta, Hata kasabasıyla karıştırılmamalıdır.
- [3] Burhan Kacar, Yapraftan Bardağa Çay, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1980, s. 12; Stephan Reimertz, Çayın Kültür Tarihi, çev. M. Tüzel, Dost Kitapevi, Ankara, 1999, s. 13.
- [4] a.g.e. Kuzucu, s. 3.
- [5] Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, İkdamMatbaası, İstanbul, 1899, s.505: Yazar “Haşlanmak” kelimesini açıklarken “çay haşlandı” şeklinde örnek cümle içinde de kullanmıştır.
- [6] Muallim Naci, Lügat-ı Naci, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 335.
- [7] Çin kaynaklarında İmparator Shen Nungun tıbbın ve çiftçiliğin babası olarak anıldığı bilinmektedir. Erdoğan Arıpınar, ” ÇayınTarihi ” Hayat Tarihi Mecmuası, S. 10 İstanbul, 1966,s. 34
- [8] a.g.e. Kuzucu, s. 7: Aslında burada çayın bulunması öyküsü kahveninkiyle birebir aynıdır. Efsaneye göre Etiyopyalı çobanlar, koyunların kahve bitkisini yedikten sonra daha verimli olduklarını görüp bu bitkiyi Sufi liderlerine götürmeleriyle bulunmuştur.
- [9] a.g.e. Kuzucu, s. 8.
- [10]a.g.e. Reimertz, s. 36-38.
- [11] a.g.e. Kuzucu, s. 40.
- [12] Tuncel Baykara, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 107.
- [13] Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s. 45
- [14] Deniz Gürsoy, Demlikten Süzülen Kültür: Çay, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 29-30.
- [15] Daha Ayrıntılı Bilgi İçin Bkz, Ömer Lütfi Barkan, İstila Devrinde Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, Vakıflar Dergisi, S.II, Ankara, 1942, s. 279-304.
- [16] a.g.e. Kuzucu, s. 44.
- [17] IV. Murat döneminde Kadızade Mehmet Efendi tarafından kahve, tütün, afyon, gibi maddeler bir dönem yasaklanmış ve İstanbul'da içilmelerine izin verilmemiştir. Kadızadeliler dönemi Osmanlı Devletinde Kadı akrabası ya da yakınları anlamına gelen kadızadelilerin bir dönem İstanbul camilerinde ve Osmanlı sarayında etkinlik kazandığı dönem olarak bilinir.

Dönemin etkin ismi Ebu Suud Efendi bile Kadızadelileri sadece uyarmakla yetinebilmiş faaliyetlerine etki edememiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Yaşar Yücel, Ali Sevim, Türkiye Tarihi-3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 77.

[18] Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, haz. O. Ş. Gökyay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996,C.I, s. 240.

[19] a.g.e. Çelebi, haz. S.A. Karaman- Y. Dağlı, C.IV, s. 185.

[20] a.g.e. Kuzucu, s. 49.

[21] Erdoğan Arıpınar, “Çayın Tarihi”, Hayat Tarihi Dergisi, S. 10, Kasım, 1966, s. 36: Türkan Ülkütaşır, “Ülkemizde Çayın Milli Servet Olarak Kabulü ve Yetiştirilmesi”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S. 52, Ocak, 1972, s. 23.

[22] a.g.e. Baykara, s. 107.

[23] a.g.e. Köprülü, s. 45.

[24] a.g.m. Arıpınar, s. 36.

[25] a.g.m. Ülkütaşır, s. 23.

[26] Suariya Faroqhi, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 234.

[27] a.g.e. Kuzucu, s. 50.

[28] Frederick Burnaby, Küçük Asya Seyahatnamesi, çev. M. Gaspıralı, Sabah Yayınları, İstanbul, 1998, s. 235.

[29] a.g.e. Faroqhi, s. 234-236.

[30] a.g.e. Kuzucu, s. 52.

[31] Mustafa Duman, Çay Kitabı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

[32] BOA, MAD, nr: 18759.

[33] a.g.e. Çelebi, C.I, s. 240.

[34] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. a.g.e. Kuzucu, s. 351-449.

[35] Bkz. Burhan Kacar, “Çayın Tarihi-II”, Tarih ve Toplum Dergisi, S.26, Şubat, 1985, s. 35.

[36] Helmuth von Moltke, Moltke'nin Türkiye Mektupları, çev.H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969, s. 149-150.

[37] a.g.e. Kuzucu, s. 97.

[38] Trabzon Vilayeti Salnamesi, nr.11, sene 1296, Trabzon, s. 169.

[39] a.g.e. Kuzucu, s. 205-219.

[40] a.g.e. Duman, s. 24.

[41] a.g.e. Kuzucu, s. 171-173.

[42] a.g.e. Duman, s. 26-29.

Kaynakça

ARIPINAR, Erdoğan, **Çayın Tarihi**, Hayat Tarihi Dergisi, S.10, Kasım, 1996.

BARKAN, Ömer, Lütfi, **İstila Devrinde Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler**, Vakıflar Dergisi, S.II, Ankara, 1947.

BAYKARA, Tuncer, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

BURNARY, Frederick, **Küçük Asya Seyahatnamesi**, çev. M. Gaspıralı, Sabah Yayınları, İstanbul, 1998.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. O.Ş.Gökyay, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, haz. S.A. Kahraman- Y. Dağlı, C.IV, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

DUMAN, Mustafa, **Çay Kitabı**, II. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008.

- FAROQHÎ, Suraiya, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam**, çev. Elif Kılıç, II. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.
- GÜRSOY, Deniz, **Demlikten Süzülen Kültür: Çay**, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2005.
- KACAR, Burhan, “**Çayın Tarihi-II**”, Tarih ve Toplum Dergisi, S.26, Şubat, 1985.
- KACAR, Burhan, **Yapraktan Bardağa Çay**, T.C. Ziraat Bankası Yayınları, Ankara, 1980.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
- KUZUCU, Kemalettin, **Bin Yıllık Çayı Osmanlıda Çay ve Çayhane Kültürü**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2012.
- MOLTKE, Von, **Helmuth, Moltke'nin Türkiye Mektupları**, çev. H. Örs, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1969.
- NACİ, Muallim, **Lügat-ı Naci**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995.
- REİMERTZ, Stephan, **Çayın Kültür Tarihi**, çev. M.Tüzel, Dost Kitapevi, Ankara, 1999.
- SAMİ, Şemseddin, **Kamus-i Türkî**, İkdam Matbaası, İstanbul, 1899.
- ÜLKÜTAŞIR, Türkan, **Ülkemizde Çayın Milli Servet Olarak Kabulü ve Yetiştirilmesi**, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S.52, Ocak 1972.
- YÜCEL, Yaşar, SEVİM, Ali, **Türkiye Tarihi-3**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.